D.R. Fouchè

DIE ROMEINSE NASTREWING VAN ONSTERFLIKHEID DEUR MIDDEL VAN *MEMORIA*

1 Inleiding

Benewens die omvangryke en nasionale manifestasies van die oorspronklike onsterflikheidsgedagte in die Romeinse gemeenskap, vind ons by die Romein op kleiner skaal in groepe of indiwidueel 'n strewe na onsterflikheid langs die weg van *memoria*. Soos aangetoon sal word, verskil die pogings van die verskillende groepe radikaal van mekaar, hoewel die strewe en einddoel dieselfde bly, naamlik om deur die daarstelling van *memoria* op die gebied van woord of daad onsterflikheid te bekom.

2 *Memoria* as faset van onsterflikheid

Een van die belangrikste fasette van die Romeinse begrip van onsterflikheid is die *memoria*-element. Dit behels die strewe om nie aan die vergetelheid oorgelaat te word nie, maar om te bly voortleef in die herinnering, want die lewe van die sterflikes is volgens Cicero (*Phil. 9:10*) gesetel in die nagedagtenis van die lewendes.

Om enigsins insig te kry in die verband wat daar vir die Romein bestaan het tussen *memoria* en onsterflikheid, is dit nodig om eers die woord *memoria* in sy grondbetekenis te ontleed. *Memoria* is afgelei van die Latynse werkwoord *meminisse* "om te herinner", "om van iets melding te maak". Insiggewend is die verband wat daar bestaan tussen *meminisse* en *monere* wat benewens "om te herinner" ook nog beteken: "om te vermaan", "om te waarsku". Hier kom daar iets van die gedagte van verpligting na vore, soos ook deurskemer in die byvoeglike naamwoord *memorandus -a -um*, wat beteken: "vermeldenswaardig", dit wil sê "wat vermeld behoort te word, merkwaardig". Die logiese implikasie hiervan is dat 'n uiters merkwaardige persoon baie lank onthou sal word.

Nagedagtenis aan die afgestorwenes was dan ook nie maar bloot 'n saak van gevoel of verlange nie, maar, soos Knight (1970:16) tereg opmerk, het die Romeine geglo dat die dooies van die agterblywendes verwag om húlle te onthou. Volgens Dill (1911:485) was die grootste ver-

skrikking van die dood om in 'n verlate graf aan die vergetelheid oorgelaat te word. Om die moontlikheid daarvan om vergeet te word, tot die minimum te beperk, het die Romeine hulle gevolglik langs die besige hoofpaaie soos die Via Appia of die grootpad van Pompeii na Nola laat begrawe, in die hoop dat een of ander verbyganger 'n oomblik aan hulle sou dink. 'n Inskripsie (*ILS 6746*) bevat 'n klassieke voorbeeld van T. Lollius wat hom doelbewus vlak langs die pad na Aquae Sextiae laat begrawe het.

Hoe lank iemand sou voortleef, het volgens Frazer (1963:395) grootliks afgehang van hoe belangrik hy was of hoe merkwaardig sy lewe op aarde was. Dill (1911:488) beweer dat hierdie obsessie om 'n ewige gedagtenis na te laat, vir die Romein direk in verband gestaan het met sy begrip van onsterflikheid, wat ononderskeibaar vervleg was met sy begeerte om lank onthou te word.

Die dood het gevolglik vir die Romein geen verskrikking ingehou nie, solank sy onsterflike *genius* (geleigees) net kon voortleef in die gedagte van sy volk.

Vir die deursnee-Romein was *memoria* een van die fasette van onsterflikheid wat hy prakties die beste kon nastreef aangesien dit al was waarvan hy seker was te midde van 'n duisternis van sy gedagtes rondom die lewe na die dood. Daarom het die strewe na *memoria* sy daaglikse optrede grootliks beïnvloed.

3 Metodes waardeur *memoria* verseker kon word

Vir die praktiese Romein was onsterflikheid nie 'n veraf, onbereikbare skim, waarna daar slegs maar gehunker is nie, maar het hy dit daagliks nagestreef soos blyk uit die metodes wat hy doelbewus aangewend het om *memoria*-onsterflikheid te verseker. Die vernaamste hiervan was om sy naam te verewig deur een of ander vorm van prestasie (*gloria*), wat die moontlikheid van vergeet te word, kon laat verdwyn. Die ander metode was die gebruikmaking van grafskrifte, 'n eeu-oue gebruik wat nog steeds wêreldwyd deur agterblywendes aangewend word om herinneringe aan afgestorwenes te laat voortleef.

Gevolglik word die Romeinse strewe na onsterflikheid bespreek aan die hand van die volgende metodes wat daartoe aangewend is: (1) die graf en (2) prestasie.

3.1 Die graf as openbaring van die Romein se strewe na *memoria*-onsterflikheid

3.1.1 Grafskrifte

Oor die religieuse waarde van die grafskrifte bestaan daar meningsverskille onder geleerdes.

Bailey (1915:16) gee toe dat die grafskrifte simboliese betekenis bevat, maar twyfel of dit vir die Romein enige werklike godsdienstige betekenis gehad het.

Teenoor Dill (1911:497) se standpunt dat sodanige uitdrukkings op grafskrifte weinig waarde het met betrekking tot die onsterflikheidsgeloof van die Romein, wil ek stel dat sulke formules myns insiens tog waarde het met die oog op 'n bepaling van die Romeinse begrip van onsterflikheid, aangesien dit 'n duidelike openbaring is van die gewone Romeinse burger se onkunde omtrent die hiernamaals, terwyl die klompie grafskrifte wat 'n hoër assosiasie met die sterre nastreef — al is hulle in die minderheid — genoegsame aanduiding is van 'n mate van ontwikkeling in die Romeinse opvatting oor onsterflikheid.

Fowler (1922:83), wat aanvanklik oortuig was dat daar geen bewyse daarvoor bestaan dat die gewone Romein aan 'n toekomstige lewe gedink het nie, moes later self verklaar dat die onontwikkeldes moontlik daaraan kon glo.

Vir Lattimore (1962:125) het die grafskrifte weinig meer as net kunswaarde. Met sy terloopse verklaring waarom soveel grafskrifte daarop gerig was om die aandag van 'n verbyganger te trek, kom hy myns insiens egter juis na aan die werklike bedoeling van die graftes langs die paaie, naamlik dat die naam van die afgestorwene moes voortleef in die nagedagtenis van die agterblywendes (*memoriae aeternae*). Vir die gewone Romein was die enigste versekering dat hy nie aan die vergetelheid oorgelaat sou word nie, die belangstelling van 'n vreemdeling en die versorging van sy graf deur sy familie.

Hoewel Knight (1970:111) hom nie in soveel woorde uitspreek oor die waarde van die grafskrifte nie, het dit vir hom die waarde dat dit 'n duidelike openbaring is van die erns waarmee die Romein die dood en die graf bejeën het.

Dit is egter veral Cumont (1959:19) wat toon dat hy min waarde heg aan die grafskrifte wanneer hy hulle summier afmaak as blote geykte formules of tradisionele metafore. Hy wys daarop dat daar in die dik volumes wat die *Corpus Inscriptionum* beslaan, relatief min grafskrifte voorkom wat uitdrukking gee aan die hoop op onsterflikheid, in vergelyking met die Christene se grafskrifte — 'n afleiding waarvoor daar myns insiens geen regverdiging bestaan nie, aangesien die Romein se begrip van onsterflikheid nie gemeet kan word aan die Christen se maatstaf vir onsterflikheid nie.

Ongeag die skeptisisme oor die grafskrifte, is ek nogtans van oortuiging dat die graf en die grafskrifte van onskatbare waarde is vir die bepaling van die Romeinse begrip van onsterflikheid, aangesien net die feit dat daar Romeinse grafskrifte bestaan, al genoegsame bewys is dat ook die "common people in the churchyard" — soos Bailey (1915:16) dit stel — minstens aan 'n toekomstige lewe gedink het en gestreef het na *memoria*, al was dit net die oprigting van 'n gedenkteken met 'n grafskrif daarop. Benewens die feit dat ons daarsonder geen idee sou kon vorm van hoe die volksmassas gevoel en gedink het oor die dood en die voortbestaan van die dode nie, lê die groot waarde van die grafskrifte verder in hul uiteenlopende verskeidenheid. So vind ons grafskrifte van konsuls, praetors, advokate, onderwysers, filosowe, dokters, soldate, matrose, toneelspelers, strydwadrywers, verpleegsters, kunstenaars, bakkers en talle meer.

Nêrens anders kan 'n mens in elk geval verwag om 'n meer verteenwoordigende neerslag te vind van die vrese en verwagtinge van die Romein nie, as juis in en om die graf wat so 'n belangrike plek ingeneem het in sy godsdienstige lewe.

3.1.2 Grafoffers

Aansluitend by die grafskrifte het ook die grafoffers aan die dode daartoe bygedra om *memoria* te verseker. Volgens Cumont (1959:19) het die agterblywendes geglo dat die dode nie sal sterf nie "as long as his remembrance subsisted in the hearts of those who had cherished him." Dat hulle geglo het dat die dode 'n werklike bestaan gevoer het, word bevestig deur talle grafskrifte waarin daar onder andere op die agterblywendes 'n dringende beroep gedoen word op fisiese versorging. Een van die vernaamste motiveringe vir die verering van die dode was juis om deur gereelde offerandes die *genius* (geleigees) van die afgestor-

wene te onderhou sodat hy in die nagedagtenis van die agterblywendes kon bly voortleef. Sodanige noukeurige versorging na die dood wat direk gebaseer is op die geloof in 'n fisiese voortbestaan van die dode, was vir die Romein van kardinale betekenis aangesien die graf vir hom die verbindingskanaal tussen die lewende en die dode was.

So sterk was die inslag van hierdie geloofsoortuiging dat Augustinus in sy tyd (*Epistula* 22) nog alles in die stryd moes werp om die gebruik van begrafnisfeeste ter nagedagtenis aan die dode die nek in te slaan.

3.2 *Memoria*-onsterflikheid langs die weg van prestasie

'n Grafskrif op sy graf aan die einde van sy lewe was nie die enigste metode waarmee die Romein vir homself *memoria* verseker het nie. *Memoria*-onsterflikheid kon reeds tydens sy lewe (*hic et nunc*) nagestreef word langs die weg van prestasie. Dit kon bewerkstellig word deur 'n dapper daad, uitstaande volksdiens, of 'n prestige herinneringsaangeleentheid wat sy naam sou laat voortleef in die herinnering van die agterblywendes.

Dat die verwerwing van roem (*gloria*) 'n uiters belangrike middel was om *memoria*-onsterflikheid te bekom, word bevestig deur talle uitsprake van verskillende Romeinse skrywers in dié verband (*C I L* 618, 1 - 3).

Soms word die hoop op onsterflikheid verbind aan die gedagte van verdienste (*C E* 433, 7 - 8). Seneca (*Suas,* 2.2) praat van die oneindigheid van roem. Livius (3.62.6) beskryf *gloria* as blywend, en Martialis (*Epigr.* 7.12. 9 - 12) sweer selfs vir sy leser by die *genius* van roem dat sy geskerts onskadelik is. Vir Caesar en Sallustius (*De Bello Jug., Prologus*) wat hulle nie veel bemoei het met spekulasie oor die toekomstige lewe nie, was die onverganklikheid van roem nietemin die enigste vorm van onsterflikheid.

Cicero, wat hom eers na sy dogter Tullia se dood begin bemoei het met die probleem van die voortbestaan van die siel ná die dood, het vir homself die moeilike formuleringe van die Griekse mistiek duidelikheidshalwe vereenvoudig tot die enkele begrip *gloria* wat, volgens Sullivan (1943:16), neerkom op iets soos "immortality of fame". Hierdie *gloria*-tema loop dan ook soos 'n goue draad dwarsdeur sy werke. Dat Cicero prestasie beskou het as 'n gewisse middel tot bereiking van onsterflikheid, blyk duidelik uit sy weergawe van die drome van Scipio

(21.2 – 4) waarin deugsaamheid — waaronder veral lojaliteit teenoor die staat — verhef word tot 'n doel op sigself, en beloon word met 'n ewige voortbestaan van die siel.

Onsterflike roem was die enigste vorm van onsterflikheid wat daar ook vir Plinius bestaan het. Met die dood van die eerbiedwaardige Verginius Rufus erken hy (*Ep.* 11.1) dat hy diep sou treur as dit reg sou wees om die gebeurtenis "dood" te noem wanneer so 'n groot man sterf.

Ook vir Propertius is daar maar een vertroosting vir die dode, en dit is die versekering dat roem onsterflik is (4.2 99 - 102).

Tacitus, wat andersins baie skepties was teenoor die metafisiese dinge, laat egter in sy lofprysing oor Agricola vaagweg sy geloofsoortuiging deurskemer dat hy wel prestasie as middel tot die bereiking van onsterflikheid huldig wanneer hy met groot huiwering die hoop uitspreek dat sy heldhaftige skoonvader op grond van sy dapper dade tydens sy lewe onsterflike roem mag verwerf (*Agricola* 46). Hieruit blyk tegelyk ook duidelik dat die Romein *memoria*-onsterflikheid nagestreef het deur *gloria*.

Merkwaardig is die verband wat die Romein gestel het tussen sy prestasies en die toedoen van die gode. Nadat Cicero (*Somnium Scipionis 3.1 -5*) verwys het na verskeie oorwinnaars in die oorloë van die Romeinse Republiek, stel hy dit onomwonde dat nie een van hulle 'n oorwinning sou kon behaal sonder die hulp van die gode nie. Sy oortuiging dat niemand beroemd kon word sonder goddelike toedoen nie, het tot gevolg gehad dat die Romein elke uitstaande eienskap beskou het as iets bo-mensliks, elke buitengewone handeling as 'n wonder en elke held as iemand uit 'n ander wêreld. Hieruit het die geloof ontstaan dat alle merkwaardiges wat op grond van een of ander prestasie uitgetroon het bo die gewone man, na hulle dood na 'n plek spesiaal vir helde gaan — 'n opvatting wat natuurlik grotendeels daartoe bygedra het dat die toekomstige lewe 'n beloning geword het vir goeie werke. Vergilius se Elisiese velde (*Aen.* 6. 542 e.v.) was dan ook 'n plek net vir helde.

Cato sien uit na dié dag wanneer hy in die hiernamaals die vaders van Laelius en Scipio, en al die groot helde waarvan hy gelees en gehoor het, sal kan ontmoet (Cicero, *De Senectute* 23.83).

Een van die belangrikste metodes in die soeke na onsterflikheid, was om uit te styg tot 'n assosiasie met 'n god, waarvan die strewe na 'n opstyging tot die sterre die populêre en mees gesogte metode was. Volgens Seneca (*Ad Marc.* 25) het die Romeine geglo dat almal wat uitstaande prestasies gelewer het, sterre geword het as beloning vir hul verdienstelike werke en deugde.

Volgens Diodorus (*Libr. Hist.* 6.1) was daar onder die Romeine ook dié geloof in omloop dat sommige gode vroeër sterflike mense was wat eers later deur verdienstelike werke gode geword het.

Aan die hand van Vergilius (*Aen.*6.660 - 664) se verwysing na soldate, priesters en digters wat almal, individueel of groepsgewys, deur middel van *gloria* op hulle terrein, gestreef het na *memoria*-onsterflikheid as gemeenskaplike einddoel, word die verskillende prestasiegroepe verdeel in dié wat presteer het: (1) deur die daad, (2) deur die woord, (3) deur woord en daad.

3.2.1 *Gloria* deur die daad - *gloria militaris*

Gloria deur die daad was veral populêr by die Romeinse soldaat wie se hele lewe daarin bestaan het om te veg vir sy land en sy mense. Dapperheid in oorlog was trouens feitlik die enigste manier waarop die gewone soldaat *memoria*, en daardeur 'n tog na onvergetelheid, kon bekom. Hier gaan dit nie soseer om 'n monument of fisiese herinnering nie, maar uitsluitlik om die roem van die daad. Hiermee is 'n element van onsterflikheid wat aan *gloria* gekoppel is, en waarop militêre leiers groot nadruk gelê het in hulle geleentheidstoesprake voor 'n geveg. Geen wonder nie dat Quintilianus (*Inst. Or.* 1.10.14) met groot vrymoedigheid kon beweer dat die Romeine op die terrein van oorlogvoering die ander nasies oortref het. 'n Duidelike voorbeeld van die verheffende waarde wat dapperheid in oorlog vir die Romeinse soldaat ingehou het, word aangetref in Florus se woorde (*Epit.* 2.19.3) waarvolgens oorlogsroem in staat is om 'n soldaat na die hemel self te verhef.

In dié verband is dit egter van die allergrootste belang om daarop te let dat, volgens die inskripsies wat betrekking het op onsterflike roem, nie die dood nie, maar die krygskuns of prestasie van die soldaat, die basis was van militêre roem.

Die feit dat 'n gewone Romeinse soldaat op grond van uitstaande krygs-

prestasies kón vorder tot bevelvoerder, was 'n groot stimulus tot groter en groter prestasies.

Insiggewend is die noue verband wat daar volgens Valerius Maximus (2.8.3) vir die Romeine bestaan het tussen sy eie prestasies en die welsyn van die gemeenskap waaraan hy behoort het. Vir 'n Romein om te presteer, was primêr om in belang van sy volk te presteer. In dié sin was die oorwinnaar as't ware die draer van seën en voorspoed vir volk en stad. Gevolglik is die Romeinse strewe na onsterflikheid langs die weg van prestasie heeltemal te begrype.

Gloria deur die daad het egter verder gestrek as net die oorwinning self. Dit het ook die oprigting van standbeelde en tempels ter ere van die gode uit dank vir die oorwinning ingesiuit, waardeur bevelvoerders seker wou maak dat hulle dade sou voortleef. Dit is waarskynlik dat ons gebruik om gedenkplate aan te bring by belangrike geboue, ook op hierdie gedagte gebaseer is. Daarby is dit opvallend dat soveel Romeinse tempels gewy is aan die gode van oorlog en oorwinning.

Dat daar beslis 'n verband was tussen die Romeinse soldaat se militêre prestasies en sy opvatting oor onsterflikheid, is duidelik uit die oortuiging dat hulle wat sterf vir hulle vaderland onsterflik word, aangesien hulle daardeur soos die onsterflike gode word. Hierdie vereenselwiging met die onsterflike gode het die soldaat volgens Cicero (*De Senectute*, 23.82) daadwerklik nagestreef langs die weg van verwerwing van onsterflike roem waarop die Romeinse oortuiging dat alles nie deur die dood vernietig word nie, gebaseer was.

3.2.2 *Gloria* deur die woord - *gloria litteraria*

Mettertyd het die gedagte posgevat dat onsterflike roem nie net deur krygsdade bereik kan word nie (Lattimore, 1962:241). Reeds teen die einde van die Republiek het die gedagte dat onsterflike roem ook deur prestasie op die gebied van die woord verwerf kon word, so uitgebrei dat Cicero al uit die groot verskeidenheid op hierdie gebied verskillende prestasiegroepe onderskei het, soos byvoorbeeld digters, filosowe en redenaars.

Die aanleiding tot hierdie siening was die erkenning dat die mens al sy prestasies aan die gode te danke het, afgesien daarvan of dit prestasies is op die terrein van oorlogvoering, digkuns, letterkunde, musiek,

redenaarskuns, of wat ookal. Vir die doel van die bespreking word hier slegs verwys na enkele verteenwoordigers uit 'n paar van die vernaamste prestasiegroepe.

Die uitgesproke strewe na *memoria* langs die weg van literêre roem word veral gevind by die digters. So getuig Ennius se grafskrif duidelik van sy geloof in die onsterflikheid van sy verse (Cicero, *Tusc. Disp.* 1.15, 34).

In die annale van die geskiedenis staan hy bekend as die man wat nie alleen die grondslag gelê het vir die latere Romeinse literatuur nie, maar wat so 'n onsterflike naam verkry het dat Rose (1966:40) hom die "Chaucer so to speak of Roman literature" noem.

Dieselfde onsterflike roem word deur Vergilius as 't ware profeties vir homself geproklameer wanneer hy in die Aeneis (9. 446-448) skryf dat sy verse tot in lengte van dae onthou sal word. In Napels lê sy graf, maar in skole en universiteite dwarsoor die wêreld leef die nagedagtenis van Vergilius steeds voort.

Hoewel Horatius nie naastenby so populêr was nie, leef sy kernagtige spreuke en gevatte kwinkslae vandag nog voort in dagboeke en gesprekke. In verskeie van sy odes hou sy geloof in onsterflike roem verband met die opstyging van die siel (Horatius, *Carmina* 3.2.21 - 24), maar nêrens kom dit so duidelik na vore nie as in *Carm.* 3.30, 1 - 9 waarin hy hom by voorbaat verlustig in die onsterflike roem wat sy verse hom gaan besorg. In die laaste strofe vind ons nie alleen 'n pragtige verband tussen die Romeinse volk en die onsterflike Rome nie, maar ook 'n duidelike verband tussen sterrevaart en prestasie. Dieselfde begeerte na onsterflike roem word jare later feitlik net so deur Plinius uitgespreek in die volle verwagting dat *gloria litteraria* ook sy deel sal word (*Ep.* 9.19).

Ovidius se geloof dat digters na hulle dood met onsterflikheid beloon sal word op grond van hulle werke, spreek duidelik uit sy beskrywing van Tibullus se ontmoeting met sy mededigters in Elysium (*Am.* 3 - 9. 65 - 66). Nadat hy die name van verskeie digters vermeld het wat onsterflike roem verwerf het, stel hy sy eie begeerte na *memoria* aan die orde (*Am* 1.15.23 - 30). Ofskoon sy roem weliswaar nie heeltemal besing is soos hy verwag het nie, het hy nietemin met die woord gesorg dat hy nie in die vergetelheid raak nie (*Ep. ex Ponto* 4. 8.47).

Dit was egter nie slegs digters wat hulle *memoria* wou verseker nie, maar

volgens Cicero (*Pro Arch.* 11.26) filosowe ook.

Hoewel Cicero voorrang verleen aan die staatsman wat deur sy wysheid onsterflike roem verwerf, laat hy in sy *Pro Archia* egter ook ruimte vir die daarstelling van prestasie op die gebied van die letterkunde in die algemeen, terwyl hy in die proses met 'n vaardige kunsgreep homself daarby insluit. Cicero se beste *memoria*, benewens al sy werke self, was miskien nog keiser Augustus se getuigskrif oor hom in die vorm van 'n antwoord aan sy kleinseun jare later: "Hierdie was 'n groot redenaar, my seun, 'n groot redenaar, en 'n man wat sy vaderland hartstogtelik liefgehad het" (Plutarchus, *Vita Cic.* 49).

3.2.3 *Gloria* deur woord en daad

Onder *memoria* wat nagestreef is langs die weg van woord en daad vind ons onder andere die oprigting van praalgeboue, triomfboë en mausolea asook muntpropaganda en staatsbegrafnisse gepaard met spele as middele. Hierdie metodes is veral toegepas deur belangrike persone soos heersers, keisers en militêre leiers. Die verwagting was dat sulke fisiese dade sou lei tot 'n hemelvaart om tussen sterre kontak te maak met die god en daarmee vereenselwig te word.

3.2.3.1 Praalgeboue

Deur middel van praalgeboue soos fora, tempels, suile, luukse praalgrafte, stadsmure, triomfboë en amfiteaters het die oprigters daarvan probeer om hulle nagedagtenis vas te lê vir die nageslag. Dit het dan ook gaandeweg ontaard in 'n fanatiese kompetisie tussen keisers oor wie hierdeur die indrukwekkendste naam gaan nalaat.

3.2.3.2 Die staatsbegrafnis

Nog 'n metode om *memoria* te verseker, was die staatsbegrafnis vir 'n weldoener aan die staat, en waarvoor daar uit die staatskas betaal is. 'n Lofrede en klaagsange was deel van die verering van die ontslapene. So 'n staatsbegrafnis was 'n sterk dryfveer tot prestasie, want dit het *memoria*-onsterflikheid binne die bereik van die gewone Romeinse burger geplaas.

Om daarvan 'n groter indrukwekkende en onvergeetlike gedenkskouspel te maak, is dit gekombineer met swaardgevegte, spele en vry openbare

feeste soos in die geval van Decimus Junius Brutus in 264.

3.2.3.3 Muntpropaganda

So effektief is muntstukke vanaf die vroegste tye as *memoria*-metode aangewend dat dit vandag nog deur feitlik elke volk ter wêreld gebruik word om die nagedagtenis van hul groot leiers daagliks sigbaar te laat voortleef. Die Romeine was hierop geen uitsondering nie. Veral in die tweede eeu het die neiging toegeneem om goddelikheid te interpreteer in terme van mag eerder as van persoonlikheid, soos wat duidelik blyk uit die prominente plek wat gepersonifieerde abstraksies begin inneem het op die muntstukke.

4 Samevatting

'n Ontleding van die nastrewing na onsterflikheid deur die Romeine werp die volgende lig op ons ondersoek na die Romeinse begrip daarvan, naamlik dat die Romein geglo het:

- aan *memoria*-onsterflikheid, wat nie net in teorie bestaan het nie, maar ook prakties nagestreef kon word;

- dat die graf en grafskrifte 'n betekenisvolle rol vervul het in die daarstelling van *memoria*, aangesien die voortbestaan van 'n afgestorwene se nagedagtenis afgehang het van die agterblywendes se versorging;

- dat *memoria* individueel of groepsgewys bereik kon word langs die weg van prestasie, hetsy deur woord of daad.

Bibliografie

BAILEY, C. 1915. Some Greek and Roman ideas of a future life. Cambridge University Press: Cambridge.
CUMONT, F. 1959. After Life in Roman Paganism. New York: Dover Publications.
DILL, S. 1911. Roman Society from Nero to Marcus Aurelius. London: MacMillan & Co.
FOWLER, W.W. 1922. The Religious Experience of the Roman People. London: MacMillan & Co.
FRAZER, J.G. 1968. Man, God and Immortality. London: Dawsons of

Pall Mall.
KNIGHT, W.F.J. 1970. Elysion, ancient Greek and Roman beliefs concerning a life after death. London: Rider & Co.
LATTIMORE, R. 1962. Themes in Greek and Latin epitaphs. Urbana: University of Illinois Press.
SULLIVAN, F.A. 1943. Intimations of immortality among the Ancient Romans. London: MacMillan & Co.